

УДК 347.44 : 347(477)

Цивільне право

Олег Кузьмич

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри судочинства Юридичного інституту

Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНСТРУКЦІЇ ДОГОВОРУ НА КОРИСТЬ ТРЕТЬОЇ ОСОБИ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню історії становлення та розвитку конструкції договору на користь третьої особи в цивільному законодавстві України, зокрема аналізуються особливості розвитку цього договору в римському цивільному праві, в доктринальних вченнях російських цивілістів дореволюційного періоду, а також в положеннях цивільного законодавства радянського періоду.

Ключові слова : *договір на користь третьої особи, третя особа, право вимоги, сторона, яка уклала договір.*

Для глибшого проникнення в сутність договору на користь третьої особи, а також збереження наступництва в розвитку його правової конструкції вагоме значення має вивчення історії його виникнення та розвитку. Крім того, вивчення історії виникнення та розвитку цього договору дозволить не тільки зберегти зв'язок між отриманими раніше й новими результатами, але й наблизитись до розуміння діалектики правового регулювання вказаних договорів.

Метою цієї статті є *дослідження історії становлення та розвитку конструкції договору на користь третьої особи в цивільному законодавстві України на різних етапах його історичного розвитку.*

Виходячи із того, що в Стародавньому Римі були закладені основні інститути цивільного права, а також фундаментальні підходи до їх правової регламентації, тому для вивчення сутності досліджуваного договору передусім варто звернутися до витоків римського цивільного права.

Як зазначив О. А. Підпригора, «давньоримське зобов'язання мало суворо особистий характер, стосувалось тільки тих осіб, які його уклали. Це був сувро особистий зв'язок між кредитором і боржником, а на третіх осіб він не

поширювався. Особистий характер зобов'язання виявлявся в тому, що правове відношення виникало лише між кредитором і боржником. [...] Права і обов'язки, встановлені зобов'язанням, не відносилися до третіх осіб, що не приймали участі в зобов'язанні» [1]. Суворо особистий характер давньоримського зобов'язання пояснювався тим, що для класичного римського права характерним був наступний принцип: «*Alteri stipulatur nemo potest*» (Ulpian D.45, 1, 38, 17), зміст якого полягав у тому, що «ніхто не може домовлятися на користь стороннього» [2]. Юридична конструкція договору на користь третьої особи передбачає виникнення прав у третьої особи, внаслідок здійснення яких треті особи могли отримати певну вигоду та користь. Оскільки треті особи при укладенні таких договорів не брали участі, то ці договори вважалися такими, які суперечили вказаному принципу, у зв'язку з чим вони не могли визнаватися дійсними існуючою на той час правовою системою. Як зазначив А. Нолькен, договори, укладені всупереч цьому принципу, вважалися недійсними як щодо сторін договору, так і третіх осіб. Крім того, як зазначив автор, на ранніх етапах в силу існуючого принципу визнавалися недійсними і такі договори, коли виконання договору хоч і здійснювалося третьою особою, однак в інтересах не третьої особи, а безпосередньо особи, яка уклала договір [3].

У працях російських цивілістів дореволюційного періоду, увага до яких зумовлена тим, що частина України тривалий час перебувала в складі Російської імперії, юридична конструкція договорів на користь третіх осіб визнавалася. Більше того, в науковій літературі [4] здійснювався вже науковий аналіз окремих проблем цієї договірної конструкції з використанням практики Урядового Сенату. Із цього приводу хотілося б відмітити вихід у світ у 1885 р. монографічного дослідження А. Нолькена «Договори въ пользу третьихъ лицъ» [5], яким автор зробив вагомий внесок в дослідження юридичної природи вказаних договорів.

Слід зазначити, що на початку ХХ ст. в дореволюційній Росії велася активна робота з кодифікації цивільного законодавства, у зв'язку з чим було підготовлено декілька проектів Цивільного Уложення. Зокрема, Книга 5 взятого

нами за основу проекту Цивільного Уложення, який внесений 14 жовтня 1913 р. в Державну Думу [6], передбачала вже декілька положень (ст. 54-57), які безпосередньо стосувалися правового регулювання договорів на користь третіх осіб. Так, цими положеннями передбачалося, що за договором, укладеним на користь третьої особи, виконання зобов'язання можуть вимагати як сторона, яка поклала зобов'язання на боржника, так і третя особа (ст. 54); якщо третя особа виразила боржнику згоду скористатися наданим їй на підставі договору правом, то сторони договору не можуть змінити або розірвати договір, якщо вони не зберегли за собою таке право в самому договорі (ст. 55); у випадку, якщо третя особа відмовилась від наданого їй на підставі договору права, сторона, яка виговорила таке право, може сама скористатися ним, якщо це не суперечить змісту договору або суті права (ст. 56); боржник вправі робити заперечення, які випливають із договору, як проти сторони, яка уклала договір, так і проти третьої особи (ст. 57). Особливу увагу з цього приводу привертає до себе одна із праць Х. Баклановського, в якій автор дає загальну характеристику конструкції договору на користь третьої особи за проектом Цивільного Уложення порівняно з конструкцією аналогічного договору, яка була передбачена Германським Цивільним Уложенням [7].

Що стосується західноукраїнських земель, які з XVIII ст. входили до складу Австрійської імперії, а саме Галичини, Буковини та Закарпаття, то необхідно зауважити, що Австрійське Цивільне Уложення, яке прийняте у 1811 р. [8] не передбачало юридичної конструкції досліджуваного договору.

Вперше в Україні на законодавчому рівні конструкція договору на користь третьої особи була передбачена в ЦК УРСР 1922 р., якій було відведено ст. 140. Так, виходячи із вказаної статті, за договором, укладеним на користь третьої особи, виконання зобов'язання можуть вимагати, якщо інше не передбачено договором, як сторона, яка поклала зобов'язання на боржника, так і третя особа, на користь якої укладений договір. Якщо особа, на користь якої укладений договір, виразила боржнику намір скористатися виговореним на її користь правом, сторони договору позбавляються права без її згоди змінити або

розірвати договір. Якщо особа, на користь якої укладений договір, відмовилася від наданого їй на підставі договору права, сторона, яка виговорила це право, може сама ним скористатися, якщо це не суперечить суті договору.

Як впливає із аналізу цієї правової норми, ЦК УРСР 1922 р. не давав визначення поняття цього договору, тим не менше законодавець у загальних положеннях ст. 140 цього нормативного акту намагався врегулювати відносини, що виникали із таких договорів.

Аналіз положень ст. 140 цього кодексу свідчить про те, що правом вимагати виконання договору, укладеного на користь третьої особи, могла володіти як третя особа, так і сторона, яка поклала зобов'язання на боржника. Однак у цій частині аналізована правова норма носила диспозитивний характер, а це означало, що у випадках, передбачених договором, як сторона, яка уклала договір, так і третя особа могли й не володіти правом вимагати виконання аналізованого договору (як впливає зі змісту цієї правової норми, на що необхідно звернути увагу, закон стосовно окремих договорів не міг обмежити в аналізованому праві ні сторону, яка уклала договір, ні третю особу).

Якщо порівнювати ЦК УРСР 1922 р. із проектом Цивільного Уложення 1913 р., то можна звернути увагу на те, що в Уложенні, на відміну від ЦК УРСР 1922 р., правова норма, якою передбачалося право вимагати виконання договору як стороні, яка поклала зобов'язання на боржника, так і третій особі, була сформована таким чином, що не передбачала жодних винятків із цього правила, тобто ні спеціальними нормами стосовно окремих видів договорів, ні умовами укладеного договору суб'єкти договору, про які йде мова, не могли бути обмежені в аналізованому праві.

Виходячи із положень ст. 140 ЦК УРСР 1922 р., момент вираження наміру третьою особою скористатися виговореним на її користь правом є юридичним фактом, який обмежує право сторін змінювати та розривати договір без згоди третьої особи. Крім того, передбачаючи загальне правило про зміну та розірвання договорів, укладених на користь третіх осіб, законодавець не передбачав випадків, із настанням яких допускалася можливість їх зміни чи

розірвання без згоди третіх осіб після вираження ними наміру скористатися наданим їм правом. У цій частині положення ст. 140 ЦК УРСР 1922 р., яке стосувалося зміни та розірвання цих договорів, носило імперативний характер, тому учасники цивільних відносин при укладенні таких договорів обмежувались у можливості на власний розсуд урегулювати питання щодо зміни чи розірвання таких договорів в обхід волі третьої особи. Звичайно, передбачаючи обов'язковість отримання згоди сторонами договору від третьої особи після вираження нею наміру скористатися виговореним на її користь правом на зміну чи розірвання такого договору, законодавець у такий спосіб намагався захистити інтереси третіх осіб, що могло свідчити про те, що законодавець вважав третіх осіб відносно сторін договору слабкішими суб'єктами цієї договірної конструкції.

Крім того, як свідчить аналіз ст. 140 ЦК УРСР 1922 р., загальне правило про зміну та розірвання цих договорів поширювалося на всі стадії існування договірного зобов'язання і в тому числі на стадію його порушення, тому для того, щоб розірвати аналізований договір у разі його невиконання чи неналежного виконання на вимогу однієї із сторін, необхідно було вимагати згоду вже третьої особи після того як вона виразить намір скористатися наданим їй правом. Однак третя особа з різних міркувань могла й не погодитись, оскільки неналежне виконання боржником зобов'язання на її користь, наприклад, могло її повністю влаштувати, хоча при укладенні такого договору цей аспект проблеми міг би бути врахований учасниками цивільних відносин і вони могли б підійти диференційовано щодо умов, з настанням яких зміна чи розірвання аналізованого договору була б можлива без згоди третьої особи. Тому загальне правило про зміну та розірвання договорів, укладених на користь третіх осіб, яке було передбачено в положеннях ст. 140 ЦК УРСР 1922 р., з огляду на те, що в цьому нормативному акті не передбачалося інших механізмів впливу безпосередньо на третіх осіб (а останні, як випливає із аналізу цієї правової норми, за своїм правовим статусом були незалежними від інших суб'єктів цієї договірної конструкції), не було таким,

яке, на нашу думку, сприяло б широкому використанню цієї договірної конструкції учасниками цивільного обороту на практиці.

Крім того, як впливає із зазначеного, положення цієї статті, на нашу думку, було таким, яке обмежувало свободу сторін в частині зміни та розірвання цих договорів.

Що стосується аналізованих проблем, то положення проекту Цивільного Уложення 1913 р., на нашу думку, були більш прогресивними, ніж положення ЦК УРСР 1922 р., оскільки давали можливість сторонам на власний розсуд врегулювати питання зміни та розірвання договорів, а отже, не обмежували жодною мірою принцип свободи договору, як це було зроблено в ЦК УРСР 1922 р.

Стосовно положення, яким надавалось право особі, що уклала договір, скористатися правом, від якого відмовилася третя особа, то, безумовно, таке положення викликає позитивну оцінку з огляду на те, що воно певною мірою забезпечувало стабільність зобов'язальних відносин, які виникали на підставі таких договорів, оскільки у третьої особи виникає право, а отже, вона могла б або скористатися ним, або відмовитись від нього, крім того, третя особа могла б зразу після вираження нею наміру скористатися виговореним на її користь правом відмовитись від нього, бо жодних обмежень із цього приводу в ЦК УРСР 1922 р. не було передбачено. Крім того, якщо третя особа відмовилась від права на отримання вигоди, то чому особа, яка уклала договір, повинна бути обмеженою безпосередньо скористатися цими вигодами, виходячи із власних потреб та інтересів? Як впливає із ст. 140 УРСР 1922 р., такі обмеження можуть бути, але вони залежать від суті укладеного договору. Як приклад в юридичній літературі наводиться договір купівлі-продажу будинку, на підставі якого виговорювалося право третій особі користуватися однією із кімнат, тому у випадку відмови третьої особи від виговореного на її користь права у кредитора (продавця) не виникає права на цю кімнату, а просто припиняє свою дію передбачене обмеження для покупця, договір страхування життя тощо [9].

Необхідно зазначити, що ст. 140 ЦК УРСР 1922 р. для третіх осіб, крім прав, не передбачала виникнення будь-яких обов'язків. Аналогічний підхід мав місце і в проекті Цивільного Уложення 1913 р.

Наступним етапом розвитку цивільного законодавства стало прийняття в 1961 р. Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, на підставі яких були прийняті цивільні кодекси союзних республік, у тому числі й ЦК УРСР 1963 р. Так, відповідно до ст. 160 цього кодексу, якщо особа, яка уклала договір, обумовила виконання зобов'язання, що виникло із договору, третій особі, то, якщо інше не передбачено в договорі і не впливає з його змісту, виконання може вимагати як особа, що уклала договір, так і третя особа, на користь якої виговорено виконання. Якщо третя особа відмовилась від права, наданого їй за договором, то особа, що уклала договір, може скористатися цим правом, коли це не суперечить змістові договору.

Як свідчить аналіз абз. 1 ст. 160 ЦК УРСР 1963 р., законодавець вперше спробував дати визначення поняття договору на користь третьої особи, що, безумовно, було вже позитивним моментом, оскільки, як можна врегульовувати відносини, що виникатимуть на підставі договорів, поняття яких в законі не передбачено? Необхідно звернути увагу й на те, що до прийняття цього кодифікованого акту в юридичній літературі було опубліковано вже ряд вагомих наукових праць, зокрема, М. І. Брагінського [10], В. І. Серебровського [11; 12] тощо, які тією чи іншою мірою стосувалися дослідження юридичної суті договорів на користь третіх осіб, що, безумовно, не могло не вплинути на відображення цієї договірної конструкції в положеннях ЦК УРСР 1963 р.

Що стосується права вимагати виконання цього договору як стороною, яка обумовила виконання зобов'язання третій особі, так і третьою особою, то в ЦК УРСР 1963 р. можна побачити аналогічний підхід до того, який знайшов своє відображення в ЦК УРСР 1922 р. Крім того, незмінним залишилось і положення, яке давало право стороні, що уклала договір, скористатися правом, від якого відмовилася третя особа.

Основним, що привертає увагу, є те, що ЦК УРСР 1963 р. взагалі обходив увагою питання правового регулювання зміни та розірвання договорів, укладених на користь третіх осіб. Тобто за вказаним нормативним актом вираження наміру третьою особою скористатися виговореним на її користь правом не мало тих правових наслідків, про які йшлося в ЦК УРСР 1922 р. З огляду на зазначене, треті особи, як свідчить аналіз положень ЦК УРСР 1963 р., з моменту вираження ними наміру скористатися виговореним на їх користь правом виявилися в менш вигідному правовому становищі, ніж до прийняття цього кодифікованого акту. Отож, якщо ЦК УРСР 1922 р. на перше місце поставив захист інтересів третіх осіб, то, відповідно, ЦК УРСР 1963 р., відмінивши загальне правило про зміну та розірвання вказаних договорів, яке існувало до цього часу, на перше місце поставив інтереси саме сторін цього договору, тим самим давши можливість сторонам на власний розсуд вирішувати питання зміни та розірвання досліджуваних договорів, що свідчило вже про розширення принципу свободи договору в цьому нормативному акті. Виходячи із сказаного, необхідно зауважити, що в питаннях правового регулювання зміни та розірвання договорів, укладених на користь третіх осіб, як ЦК УРСР 1922 р., так і ЦК УРСР 1963 р. не передбачали балансу інтересів між третіми особами та сторонами договору.

Підводячи ризик в порівняльній характеристиці правового регулювання юридичної конструкції договорів на користь третьої особи в положеннях ЦК УРСР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р., необхідно відзначити, що ЦК УРСР 1963 р. вперше спробував дати визначення поняття цього договору, чого не було в попередньому кодифікованому акті, крім того, визначаючи зміст прав сторін договору, він не передбачав жодних обмежень щодо їх реалізації (йдеться про те, що ЦК УРСР 1963 р. вже не вимагав від сторін договору для його розірвання чи зміни отримання згоди третьої особи після вираження нею наміру скористатися наданим їй правом).

Сучасним етапом кодифікації цивільного законодавства України як незалежної держави є прийняття 16 січня 2003 р. нового ЦК України. Зокрема,

ЦК України 2003 р. юридичній конструкції договору на користь третьої особи безпосередньо присвятив ст. 636. Особливу увагу привертає те, що законодавець передбачив визначення поняття такого договору, виділивши для цього окрему правову норму (ч. 1 ст. 636 ЦК), чого не було в двох попередніх кодифікованих актах. Крім того, законодавець також встановив можливість укладення такого договору й на користь невстановлених третіх осіб, про що взагалі не йшлося в ЦК УРСР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р.

Необхідно звернути увагу на те, що ч. 2 ст. 636 ЦК є такою, яка за своїм змістовним наповненням фактично не відрізняється від юридичного механізму забезпечення належної поведінки боржника як з боку особи, яка уклала договір, так і третьої особи, який був передбачений в положеннях ЦК УРСР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р. Проте, на відміну від згаданих нормативних актів, ЦК України передбачає, що, крім договору, обмеження, які пов'язані з правом вимагати виконання цього договору як щодо сторони, яка уклала договір, так і третьої особи, можуть бути встановлені також законом або впливатимуть із суті договору.

Як свідчить аналіз ч. 3 ст. 636 ЦК України, вказана правова норма носить загальний характер, а це означає, що окремі особливості зміни та розірвання договорів, укладених на користь третіх осіб, можуть бути врегульованими як учасниками цивільних відносин при укладенні договору, так і безпосередньо законодавством щодо окремих видів договорів. Однак, якщо інше не передбачено договором або законом, виходячи із зазначеної правової норми, той чи інший договір, укладений на користь третьої особи, з моменту вираження наміру третьою особою скористатися наданим їй правом, не може бути зміненим чи розірваним без її згоди. Зазначене свідчить про те, що діючі положення про зміну та розірвання аналізованих договорів, у порівнянні із правовими положеннями ЦК УРСР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р., є такими, які найбільше відображають інтереси як сторін договору, так і третіх осіб, і, що найголовніше, максимально враховують принцип свободи договорів. Більш

детально питання зміни та розірвання аналізованих договорів в положеннях ЦК України буде проаналізовано в наступних розділах цієї роботи.

Ч. 4 ст. 636 ЦК України за своїм змістом не є новою, оскільки можливість для особи, яка уклала договір, скористатися правом, від якого відмовилась третя особа, була передбачена і в попередніх цивільних кодексах. Зокрема, С. І. Вільнянський із приводу відмови третьої особи від права, наданого їй на підставі договору, зазначив, що «якщо третя особа відмовилася від цього права, сторона, яка виговорила це право, може сама скористатися ним (ст. 160 Цивільного кодексу УРСР). Однак ця норма має диспозитивний характер. У договорі може бути передбачено, що виконання може вимагати тільки третя особа, і, отже, у випадку її відмови від свого права договір втрачає силу» [13]. Проте із висновками С. І. Вільнянського можна й не погодитись, виходячи із того, що ЦК УРСР 1963 р., як і ЦК України, передбачили для сторони, яка уклала договір, можливість скористатися правом, від якого відмовилась третя особа, незалежно від того, чи сторона, яка уклала договір, відмовилася від вказаного права.

Підсумовуючи зазначене необхідно зробити такі **висновки** : з огляду на існуючий у Римському цивільному праві принцип «*Alteri stipulary nemo potest*» (Ulpian D.45, 1, 38, 17), зміст якого полягав у тому, що «ніхто не може домовлятися на користь стороннього», договори на користь третіх осіб не могли визнаватися дійсними існуючою на той час правовою системою, тому не доводиться стверджувати про позитивний вплив положень Римського цивільного права на цивільне законодавство України в контексті становлення досліджуваного договору.

На відміну від ЦК УРСР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р., ЦК України не тільки визначає зміст прав та обов'язків суб'єктів цієї договірної конструкції, максимально враховуючи при цьому принцип свободи договору, але й також вперше передбачає визначення поняття цього договору. Тому, порівнюючи положення ЦК України, які стосуються правового регулювання аналізованого договору з відповідними положеннями ЦК УРСР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р.,

можна зробити висновок, що конструкція договору на користь третьої особи, яка передбачена ЦК (ст. 636), є такою, яка сформована під впливом концептуальних засад ЦК УРСР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р.

ПРИМІТКИ

1. Підпригора О. А. Основи римського приватного права: підруч. / О. А. Підпригора. – К.: Вища шк., 1995. – С. 142.

2. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-т. – пер. с нем. Ю. М. Юмашев / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: Междунар. Отношения, 1998. – Т. 2. – С. 181.

3. Нолькенъ А. Договоры въ пользу третьихъ лицъ / А. Нолькенъ. – Санкт-Петербургъ : Типографія императорской академіи наукъ, 1885. – С. 47.

4. Бутовский А. Н. Договоры въ пользу третьихъ лицъ / А. Н. Бутовский // Журналь министерства юстици. – 1910. – № 10. – С. 1 – 33.

5. Нолькенъ А. Зазнач. праця. – 148 с.

6. Герценберг В. Г. Обязательственное право. Книга V : Гражданского Уложения: проект, внесенный 14 октября 1913 г. в Государственную Думу / В. Г. Герценберг, И. С. Перетерский. – С.-Петербург: Изданіе Юридического книжного склада «ПРАВО», 1914. – 247 с.

7. Баклановскій Х. Договор въ пользу третьяго лица (Ст. 54 – 57 Проекта обязательственного права) / Х. Баклановскій // Труды цивилистического студенческаго кружка при Университете Св. Владиміра (подъ редакціей проф. В. И. Синайского). – Киев: Топографія Р. К. Лубковвского. – 1914. – Вып., I – С. 86 – 95.

8. Общее гражданское уложение Австрийской империи 1811 года: пер. Вербловскаго Г. – Санкт-Петербургъ: Изданіе Редакціонной Коммисіи по составленію Гражданскаго Уложенія. Типографія правительствующаго Сената, 1884. – 542 с.

9. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. – М.: Госюриздат, 1950. – С. 142.

10. Брагинский М. И. Влияние действий других (третьих) лиц на социалистические гражданские правоотношения : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук. – Ленинград, 1962. – 36 с.

11. Серебровский В. И. Договор страхования жизни в пользу третьего лица (Назначение выгодоприобретателя и его взаимоотношения с Госстрахом и другими лицами) // Ученые записки. ВЮЗИ. – М., 1948. – С. 33 – 45.

12. Серебровский В. И. Договор страхования жизни в пользу третьего лица (Основания возникновения права выгодоприобретателя) // Ученые труды. ВИЮН. – Выпуск 9. – 1947. – С. 347 – 377.

13. Вільнянський С. І. Радянське цивільне право. Частина перша / С. І. Вільнянський. – Харків: Вид. Харківського університету, 1966. – С. 299.

Олег Кузьмич. Становление и развитие конструкции договора в пользу третьего лица в законодательстве Украины.

Статья посвящена исследованию истории становления и развития конструкции договора в пользу третьего лица в гражданском законодательстве Украины, в частности анализируются особенности развития этого договора в гражданском праве, в доктринальных учениях русских цивилистов дореволюционного периода, а также в положениях гражданского законодательства советского периода.

Ключевые слова: договор в пользу третьего лица, третье лицо, право требования, сторона, заключившая договор.

Oleg Kuzmich. Becoming and development of construction of agreement in behalf of the third person in legislation of Ukraine

The article deals with the history research of becoming and development of construction of agreement in behalf of the third person in the civil legislation of Ukraine, in particular, the features of this agreement development are analysed in the Roman civil law, in the doctrine studies of Russian civilists of the pre-revolution period, and also in positions of civil legislation of soviet period.

Key words : an agreement in behalf of the third person, a third person, right in an action, a side witch made an agreement.